

چهره‌ای نو شناخته در علوم قرآن (محمد بن علی حسینی جرجانی - زنده در ۹۳۵هـ)

محمدعلی عبوضی*

چکیده

این گفتار دربارهٔ محمد بن علی بن محمد حسینی جرجانی عالم قرن دهم هجری است که برای نخستین بار معرفی می‌شود. مقاله با مقدمه‌ای دربارهٔ جایگاه دانشوران شیرازی در علوم قرآنی در سدهٔ ششم تا دهم آغاز می‌شود.

سپس به احوال جرجانی و معرفی هشت اثر او در علم قرائت به ویژه تجویدالقرآن - که نسخه خطی آن در دسترس است - می‌پردازد. همچنین تفاوت او با چند دانشور دیگر ملقب به جرجانی روشن می‌شود و سرانجام خطبه و انجامه کتاب *عدة النجاة فی سهیل الهمزات* او نقل شده است.

کلید واژه: حسینی جرجانی، محمدبن علی؛ عالمان شیرازی - علوم قرآنی؛ تجویدالقرآن (کتاب) - معرفی؛ *عدة النجاة فی سهیل الهمزات* (کتاب) - خطبه و انجامه.

مقدمه

امروزه بیشتر مباحث تاریخ فرهنگ و علوم، از بحث‌های جدی پیرامون تاریخ دانش‌های نقلی در قرون میانه اسلامی خالی است؛ لذا در مقدمه برآیند اشاراتی هر چند محدود بر حضور این قبیل دانش‌ها در یکی از مراکز علم در سده‌های هفتم تا دهم، یعنی حوزه علمیه شیراز داشته باشیم. می‌دانیم شیراز خصوصاً در سده‌های نهم و

*. پژوهشگر حوزوی تراجم و متون.

دهم در کنار آذربایجان، هرات، ماوراءالنهر از مهمترین مراکز علم در سرزمین‌های فارسی‌زبان بوده است. امروزه هرچا سخن از حوزه شیراز در سده هشتم و نهم می‌رود تنها به مرکزیت آن در علوم حکمی در آن سده‌ها پرداخته می‌شود؛ حال آنکه شیراز در آن عصر حوزه‌ای گرم در علوم غیرحکمی نیز داشته است.^۱ بسیاری از مشایخ این علوم در شیراز مجالس درس و بحث داشتند و آثار متعددی در این زمینه‌ها در شیراز نگاشته شد. البته این رواج گاهی به جهاتی مانند هجرت مشایخ این علوم و آشفته‌گی اوضاع سیاسی و اقتصادی و عوامل دیگر به کسادی می‌گرایید و به همین جهت طالب‌علمان برای فراگیری این علوم وادار به هجرت می‌شدند. در اواخر سده نهم و اوایل سده دهم به تدریج علوم غیرحکمی تحت الشعاع قرار گرفت و جای خود را به علوم حکمی داد.

سخاوی (۹۰۲هـ) در موسوعه گرانقدر الضوء اللامع لأهل القرن التاسع اطلاعاتی ارزشمند از حیات علوم غیرحکمی در شیراز سده نهم ارائه نموده است. بسیاری از مشیخات و اثباتی که مشایخ علوم حدیث شیراز نگاشته بودند در عداد مراجع و مآخذ الضوء اللامع قرار گرفته و همین مقدار اندک که سخاوی از این آثار نقل نموده، نشانگر اهمیت و فوائد تاریخی بسیاری است که در آنها یافت می‌شود و حتی می‌تواند در بازخوانی تاریخ حوزه کلامی - فلسفی شیراز نیز به کار آید.^۲

یکی از پرآوازه‌ترین چهره‌های علوم نقلی که در این عصر در شیراز ساکن بوده است، مقری و محدث و فقیه شافعی: شمس‌الدین ابوالخیر محمد بن محمد شهیر به ابن‌الجزری (۷۵۱ - ۸۳۳هـ) است. وی در اوایل حال در شامات و مصر زندگی می‌کرد، به جهت پیشآمد وقایعی در ۷۹۸هـ از مصر به دربار عثمانی آمده و در بورسا ساکن

۱. استفاده از اصطلاح حکمی و غیر حکمی جهت تبعیت از اصطلاح علامه شمس‌الدین محمد آملی (حدود ۷۵۰هـ) در تقسیم علم است که می‌تواند حکایتگر دیدگاه رایج در آن عصر باشد، نگر: *نفائس الفنون فی عرائس العیون*، شمس‌الدین محمد بن محمود آملی، به تصحیح و پاورقی: میرزا ابوالحسن شعرانی. چاپ دوم: تهران، انتشارات اسلامی، ۱۳۸۱، ج ۱، صص ۱۴ - ۱۶. باید توجه داشت که آملی نگارنده بزرگترین دائرة المعارف در این اعصار است و از قضا آن را به شاه شیخ ابواسحاق اینجو (۷۴۰ - ۷۵۸هـ) حکمران جنوب ایران به مرکزیت شیراز تقدیم داشته و هم در اینجا به خاک رفته است. نگر *شد الإزار فی حط الأوزار عن زوار المزار*، (اتمام در ۷۹۱هـ). معین‌الدین ابوالقاسم جنید شیرازی، به تصحیح و تحشیه محمد قزوینی و عباس اقبال. طهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۲۷هـ: ص ۴۵۰.

۲. تفصیل این مطلب را در جای دیگری خواهم نوشت. انشاء الله تعالی.

گردید.^۱ با فتح بورسا در اوایل ۸۰۵ هـ به دست تیمور، ابن‌الجزری مانند دیگر دانشمندان و فناوران آن دیار به ماوراءالنهر کوچانیده شد و تا مرگ تیمور در شعبان ۸۰۷ هـ اقامت اجباری او ادامه داشت. پس از آن، وی از راه هرات و یزد و اصفهان به شیراز آمد و در رمضان ۸۰۸ وارد شیراز شد. پیرمحمد بن عمر شیخ بن تیمور (۸۱۲ هـ) او را به قضاء آن دیار گماشت. ابن‌الجزری در ۸۲۲ هـ به قصد حج شیراز را ترک کرد و پس از سفر در حجاز و شام و مصر و یمن در ۸۲۹ هـ مجدداً به شیراز برگشت و در دوران اقامت در شیراز دارالقرآنی احداث نمود و سرانجام در جمعه ۵ ربیع الأول ۸۳۳ در شیراز درگذشت و در مدرسه خویش به خاک سپرده شد. او را باید برجسته‌ترین چهره علوم غیرحکمی در شیراز آن عصر دانست؛ چنانکه میرسیدشرف جرجانی (۸۱۶ هـ) برجسته‌ترین چهره علوم حکمی در آن زمان و زمین بوده است. این دو در سیر زندگی، نزدیکی و قرابتی با یکدیگر داشته‌اند؛ زیرا جرجانی هم در اواخر ۷۸۹ هـ که شیراز توسط تیمور فتح شد به ماوراءالنهر کوچانیده شد و پس از مرگ تیمور در ۸۰۷ هـ به شیراز مراجعت کرد و سرانجام در ۸۱۶ هـ در شیراز درگذشت.

البته رابطه شیراز با قرآن و قرائت، منحصر به ابن‌جزری نیست؛ بلکه قبل و بعد از ابن‌جزری بازار این دانش در شیراز گرم و پر رونق بوده است.^۲ در اوایل عهد سلغریان ابوالمبارک آدمی شیرازی (۵۵۳ هـ) شیخ فارس خوانده می‌شد و از اساتید بزرگ قرائت

۱. در انجمله النشر آمده است که وی این کتاب را در بورصه (بورسا) آغازیده (اوایل ربیع الأول ۷۹۹) و - ظاهراً در همانجا - به پایان برده است (ذی‌الحجه ۷۹۹). النشر فی قراءات العشر، ابن‌الجزری ۸۳۳ هـ، أشرف: علی محمد الصبّاع، بیروت، دارالکتب العلمیة: ج ۲، ص ۴۶۹.

۲. تیمور گورکان دوبار به شیراز لشکر کشیده است، یکی در ۷۸۹ هـ و دیگری در ۷۹۵ هـ که به تصریح کتب تواریخ در سفر اول شریف جرجانی را به ماوراءالنهر فرستاده است. همچنین حکایتی که در باب ملاقات تیمور و حافظ (۷۹۲ هـ) نقل می‌شود می‌بایست - همانطور که در *أنیس الناس* آمده - مربوط به همین سال باشد؛ چرا که تاریخ لشکرکشی دوم به سه سال بعد از فوت حافظ بر می‌گردد. *أنیس الناس* (تألیف سال ۸۳۰ هجری [قمری])، شجاع، به کوشش: ایرج افشار. چاپ: تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۵ هـ: ص ۳۱۷.

۳. ابن‌بطوطه که در دوبار، یکبار در سال ۷۲۳ هـ و دیگر بار در سال ۷۴۸ هـ به شیراز آمده در وصف آن می‌گوید: «در روی زمین هیچ جا قرآن را به خوبی شیرازیان خواندن نمی‌توانند». *الرحلة المسماة: تحفة النظر فی غرائب الأمصار و عجائب الأسفار*. ابن‌بطوطه، قدم له و حقه و وضع خراطه و فهارسه عبدالهادی التازی. الرباط، أكاديمية المملكة المغربية، ۱۴۱۷ هـ، ج ۱، ص ۵۰.

بود. ^۱ تاج‌الدین احمد نعمانی و امام‌الدین بیضاوی (۶۷۵هـ)^۲ - والد قاضی بیضاوی - در اواخر عصر سلغریان می‌زیستند.^۳ در اواخر قرن هفتم و اوایل هشتم^۴ جعفر موصلی (۷۱۳هـ) عالمی بلندپایه در شیراز بود به گونه‌ای که او را شیخ شیراز می‌گفتند. وی از مقریان بزرگ آن روزگار است و علاوه بر شرح منظومه حرز الأمانی و وجه التهنانی شاطبی (۵۹۰هـ) کتابی به نام *الکامل الفرید فی التجوید و التفرید*^۵ نگاشته است.^۶ از دیگر مقریان شیراز در آن روزگار فخرالدین ابومحمد احمد بن محمود شیرازی (۷۳۲هـ) است که او را به جهت تسلط بر قرائات دهگانه عشره می‌خواندند.^۸ بهاء‌الدین ابوالمبارک محمد با اسعد بن المظفر (۷۴۰هـ) که از قاریان شیراز در عصر اینجویان بود،

۱. *شَدَّ الإِزَارِ فِي حَطِّ الْأَوْزَارِ عَنِ زَوَّارِ الْمَزَارِ*، صص ۱۳۶ - ۱۳۷؛ *غَايَةُ النِّهَايَةِ*، ج ۱، ص ۳۹۷. در غَايَةُ النِّهَايَةِ هبة‌الله بن یحیی شیرازی را از شاگردان او ذکر نموده است.
۲. آنگونه که در *شَدَّ الإِزَارِ* آمده وفات نعمانی و امام‌الدین در یک سال واقع شده است، و بنابر این قاضی بیضاوی ده سال بعد از پدر در ۶۸۵ هـ از دنیا رفته است - آنگونه که صفدی نوشته - البته وفات قاضی به روایت سبکی ۶۹۱ هـ می‌باشد.
۳. نگر: *شَدَّ الإِزَارِ فِي حَطِّ الْأَوْزَارِ عَنِ زَوَّارِ الْمَزَارِ* ص ۳۰۴ و ص ۲۹۴.
۴. جهت اطلاع از اوضاع سیاسی فارس در این ایام نگر: *شیرازنامه* صص ۸۷ - ۱۰۱؛ *یادداشت‌های قزوینی* ج ۱، ص ۱۰ - ۱۶.
۵. این کتاب به عنوان پایان‌نامه در جامعه أمّ القرى تصحیح شده است، مشخصات: *الکامل الفرید فی التجوید و التفرید* (مفردة الإمام ابن عامر الشامی)، جعفر بن مکی الموصلی (۷۱۳هـ)، دراسة و تحقیق: هویدا بنت ابوبکر سعید الخطیب، اشراف ا. د. بدرالدین عبدالکریم، جامعه أمّ القرى، ۱۴۳۴ هـ؛ *الکامل الفرید فی التجوید و التفرید* (مفردة الإمام کسائی)، جعفر بن مکی الموصلی (۷۱۳هـ)، دراسة و تحقیق: تغریب ابوبکر الخطیب، اشراف ا. د. بدرالدین عبدالکریم، جامعه أمّ القرى، ۱۴۳۳ هـ؛ *الکامل الفرید فی التجوید و التفرید* (مفردة الإمام نافع المدني)، جعفر بن مکی الموصلی (۷۱۳هـ)، دراسة و تحقیق: مرآة بنت عبدالله بن حمدان اللهبی، اشراف احمد بن علی الحریصی، جامعه أمّ القرى، ۱۴۳۴ هـ؛ *الکامل الفرید فی التجوید و التفرید* (مفردة الإمام حمزة)، جعفر بن مکی الموصلی (۷۱۳هـ)، دراسة و تحقیق: سها فهد محمد نور صادق، اشراف ا. د. بدرالدین عبدالکریم، جامعه أمّ القرى، ۱۴۳۳ هـ؛ *الکامل الفرید فی التجوید و التفرید* (مفردة الإمام أبی عمرو)، جعفر بن مکی الموصلی (۷۱۳هـ)، دراسة و تحقیق: منيرة محمد یعقوب الهوساوی، اشراف ا. د. بدرالدین عبدالکریم، جامعه أمّ القرى، ۱۴۳۳ هـ.
۶. *غَايَةُ النِّهَايَةِ فِي طَبَقَاتِ الْقُرَاءِ* ج ۱، ص ۱۹۸؛ *شَدَّ الإِزَارِ فِي حَطِّ الْأَوْزَارِ عَنِ زَوَّارِ الْمَزَارِ* ص ۳۸۵.
۷. در همین حدود اصیل الدین عبدالله محمدی علوی (۶۸۵هـ) در حدیث پایگاهی درخور و در شیراز نفوذی چشمگیر داشته است، نگر: *شَدَّ الإِزَارِ فِي حَطِّ الْأَوْزَارِ عَنِ زَوَّارِ الْمَزَارِ* صص ۳۲۵ - ۳۲۹.
۸. *شَدَّ الإِزَارِ* ص ۱۴۵؛ *غَايَةُ النِّهَايَةِ* ج ۱، ص ۱۳۸.

در طبقه اساتید ابن جزری قرار دارد.^۱ صدرالدین ابوالخطاب محمد شیرازی (۷۷۶هـ) نیز دارای چنین مرتبه‌ای بوده و البته اساتید بیشتری را دیده و مسافرت بسیار در طلب علم نموده بود.^۲ قوام‌الدین عبدالله بن نجم‌الدین فقیه شیرازی (۷۷۲هـ)^۳ شاگرد و داماد موصلی است از آخرین چهره‌های درخشان علوم غیرحکمی در شیراز است و ظاهراً شاگردی در شیراز از او باقی نماند. شاید یکی از عوامل کم‌رنگ شدن حوزه‌های علوم غیرحکمی در شیراز پس از او همین باشد، و به همین جهت است که مهاجرت برای تحصیل این علوم آغاز می‌شود. البته این مهاجرت از ازمنه قدیم‌تر نیز رایج بوده است؛ گروهی احتمالاً برای بهره بیشتر راهی حجاز و مصر و شام و قدس و دیگر بلاد که در این دانش‌ها مرکزیت داشت می‌شدند.^۴ به هر روی - هر چند پس از این و در عهد تیموریان ابن جزری مدتی در شیراز اقامت کرد و شاگردانی تربیت نمود و نیز دارالقرآنی تأسیس کرد - به تدریج علوم غیرحکمی رو به افول و کاستی رفت و جای خود را به علوم حکمی داد گو اینکه این وضع دیری نپایید که به پایان رسید.

محمد بن علی بن محمد حسینی جرجانی، احوال و آثار او

احوال او

در مصادر - فهارس عامّ و کتب تراجم - به کتابی فارسی به نام تجوید القرآن برمی‌خوریم که هویت مؤلف آن ناشناخته مانده است.^۵ البته احتمالاتی در این موضوع

۱. زیرا وی قرائات را از ابوالحسن علی واسطی دیوانی فراگرفته (۶۶۳ - ۷۴۳هـ) و وی به یک واسطه از مشایخ ابن جزری است، نگر: شدّ الإزار ص ۲۰۴؛ غایة النهایة ج ۱، ص ۵۸۰.

۲. شدّ الإزار ص ۲۴۳؛ غایة النهایة ج ۲، ص ۲۶۱.

۳. شرح حال وی در شدّ الإزار صص ۸۴ - ۸۷.

۴. نمونه را در همین زمینه قرائت احمد بن عمر بن محمد جملانی شیرازی (زنده در ۷۹۳هـ) در شام نزد محمد بن شرفشاه طوسی و در مصر نزد فخرالدین بن عبدالرحمن و شمس‌الدین غماری قرائت آموخت.

۵. به عنوان نمونه نگاه کنید به: الذریعة إلى تصانیف الشیعة. شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۵۴ - ۱۳۴۸ش). چاپ اول: ایران، اسماعیلیان قم و کتابخانه اسلامیة تهران، ۱۳۶۵: ج ۳، ص ۳۷۴؛ طبقات أعلام الشیعة، شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۵۴ - ۱۳۴۸ش). چاپ اول: بیروت، دار الإحياء التراث العربی، ۱۳۸۸: ج ۱۲ (الکرام البررة فی القرن الثالث بعد العشرة)، ص ۴۳۲؛ در هیچ یک از مستدرکات الذریعة که من دیده‌ام از قبیل: علی هامش الذریعة و مستدرک الذریعة إلى تصانیف الشیعة سید أحمد حسینی إشکوری و تکملة الذریعة إلى تصانیف الشیعة سید محمد علی روضاتی و الشریعة إلى استدرک الذریعة و إلى استدرک الذریعة سید محمد بهبهانی طباطبایی (منصور) افزایش یا اصلاحی راجع به این مسأله صورت نگرفته است.

مطرح شده است: و باری آن را از آثار شمس‌الدین جرجانی (۸۰۰ - ۸۳۸هـ) به شمار آورده‌اند.^۱ دیگر بار آن را به ضیاء‌الدین بن سدیدالدین جرجانی نسبت کرده‌اند. همچنین از جایی هم چنین فهمیده شود که انتساب آن به رکن‌الدین جرجانی (زنده در ۷۲۸هـ) نیز مفروض بوده است.^۳

در این مقاله برآنیم تا با استفاده از آثار بجامانده حسینی جرجانی (زنده در ۹۳۵هـ) تا آنجا که می‌توانیم خطوط کلی حیات او را روشن نماییم. با استفاده از این آثار علاوه بر شرح سفرهای مؤلف و استاد او در علوم قرآن می‌توان به فهرستی از آثار مفقوده وی نیز دست یافت.

۱. از جمله نگر: تحفه در شرح صرف میر، نور محمد مدقق لاهوری، به تصحیح و تنقیح محمد الیاس و جمیل أحمد و سعید أحمد. چاپ: دهلی، مطبعة مجتبائی، ۱۲۷۱، ص ۷؛ فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، به کوشش مصطفی درایتی، چاپ اول: تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹، ج ۱۱، صص ۳۲۱ - ۳۲۲؛ فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، به کوشش مصطفی درایتی. چاپ اول: تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱، ج ۳۵، ص ۵۱۴؛ الذریعة إلى تصانیف الشيعة ج ۲۵، ص ۱۴۰؛ فهرست کتاب‌های چاپی فارسی. خان بابا مشار، چاپ اول: تهران، مؤلف، ۱۳۵۰، ج ۱، ص ۱۱۹۱؛ فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی کتابخانه‌های جمهوری اسلامی و تاریخ علوم و تراجم دانشمندان اسلامی - علوم قرآن، بخش اول: قرائت و تجوید (کشف الفهارس و وصاف المخطوطات العربية فی مکتبات فارس)، سید محمد باقر حجّتی، به کوشش سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی. چاپ اول: تهران، انتشارات سروش، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۲۱۱ و ۳۵۱ و ۳۵۵ و ۳۹۷؛ معجم التاريخ التراث الإسلامي فی مکتبات العالم، إعداد: علی الرضا قره بلوط و أحمد طوران قره بلوط، چاپ: ترکیا، قیصری، دارالعقبة، ج ۴، ص ۲۹۳۵ (لازم به ذکر است که در این کتاب اخیر مجموعه رسائل جرجانی مقرر مجود (زنده در ۹۳۵هـ) به سید شمس‌الدین جرجانی (ح ۸۰۰ - ۸۳۹هـ) منسوب نگاشته بلکه جداگانه ذکر گردیده است)؛ فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، عبدالحسین حائری، چاپ اول: تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۶، ج ۷، صص ۳۰ - ۳۱؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی، احمد منزوی، تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ئی، ۱۳۴۸، ج ۱، ص ۷۴.
۲. الذریعة إلى تصانیف الشيعة ج ۱۵، ص ۲۸۳؛ طبقات أعلام الشيعة، شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۳۴۸ش). چاپ اول: بیروت، دار الإحياء التراث العربي، ۱۳۸۸، ج ۸ (الروضة النضرة فی علماء المائة الحادية عشرة)، ص ۵۰۵.
۳. طبقات أعلام الشيعة: ج ۸ (الروضة النضرة فی علماء المائة الحادية عشرة)، ص ۵۰۵؛ همان ج ۵ (الحقائق الزاهنة فی المائة الثامنة)، ص ۱۹۴.

در متن تجوید القرآن جز نام مؤلف که در خطبه آن به صورت «أفقر العباد إلى الله الغنی محمد بن علی بن محمد الحسینی الجرجانی» آمده است، به سکونت مؤلف در مکه مکرمه و اشتغال او به قرائت قرآن نیز اشاره شده است.^۱

۱. در نسخه چاپ سنگی نسبت «جرجانی» ثبت نگردیده است، نگر: تجوید القرآن. محمد بن علی بن محمد حسینی [جرجانی] (زنده در ۹۳۵هـ). چاپ: تهران، به خط محمد حسین بن محمد علی جرفادقانی، کارخانه میرزا حبیب‌الله باسمه‌چی، دارالطباعه مخصوص همایون. تاریخ انجامه کاتب: ۱۳۱۱هـ [مقارن ۱۲۷۲ ش]: ص ۴۲؛ شیخ آقا بزرگ تهرانی نیز به این موضوع اشاره نموده است، وی همچنین با استناد به نسخه کتابت شوال ۱۰۶۸هـ / ۱۰۳۷ش در خوسف به خط عبدالباقی قائی از مجموعه محمدرضا نائینی نسبت «جرجانی» را در متن صحیح قلمداد نموده است. نگر: الدرعیة إلى تصانیف الشیعة ج ۳، ص ۳۷۴. نتیجه مراجعه به چند نسخه خطی موجود از این کتاب در ایران را ذیلاً گزارش می‌کنیم:

(۱) سومین رساله از مجموعه شماره ۵۲۹ کتابخانه مجلس سنا، این مجموعه شامل سیزده رساله فارسی و عربی پیرامون تجوید و قرائت و تفسیر و تاریخ می‌باشد که به خط نسخ و نستعلیق کتابت گردیده است. عمده رسالات این مجموعه دارای تاریخ کتابت هستند که سالهای دهه نهم قرن دهم را نشان می‌دهند. ظاهراً این نسخه در همین سالها در هند بوده است. تاریخ انجامه تجوید القرآن ۹۸۱هـ می‌باشد. رمز نسخه (م) می‌باشد. در این نسخه نسبت جرجانی پس از حسینی نیامده است. جهت آشنایی با این نسخه نگر: فهرست کتابهای خطی کتابخانه مجلس سنا. محمد تقی دانش‌پژوه و بهاء‌الدین علمی انواری. تهران، ۱۳۵۵. ج ۱، صص ۳۲۶ - ۳۲۷.

(۲) سومین رساله از مجموعه ۳۲ نسخ اهدائی امام جمعه خوئی به کتابخانه مجلس شورای ملی، با رمز (م). نسبت جرجانی را ندارد. جهت آشنایی با این نسخه نگر: فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی. عبدالحسین حائری. چاپ اول: تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۶ش: ج ۷، صص ۳۰ - ۳۱.

(۳) چهارمین رساله از مجموعه شماره ۷۴۹ کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه علیها السلام، با رمز (ف). هر چند این نسخه پس از نسخه اول قدیمی‌ترین نسخه تاریخ دار از این کتاب در ایران می‌باشد (تاریخ کتابت آن مربوط به بیستم شعبان ۹۹۳هـ است)، اما از آنجا که آغاز آن افتاده است نتوانستیم از آن استفاده نماییم. نگر: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه علیها السلام ایران - قم. نگارش و تحقیق: علی صدرائی خویی. چاپ اول: قم، زائر، ۱۳۷۵: ص ۳۸۰.

(۴) رساله هشتم از مجموعه شماره ۹۹۵۱ کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی رحمته الله علیه. رمز این نسخه (۱ع) است. این نسخه که به خط محمود بن محمد معصوم شریف حسینی بروجردی است و در چهارم صفر ۱۰۵۶ کتابت شده است، جرجانی ندارد. نگر: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله علیه (ایران - قم). نگارش سید احمد حسینی، زیر نظر سید محمود مرعشی. قم، انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۴: ج ۲۵، ص ۲۲۸.

(۵) رساله هشتم از مجموعه ۱۶۰۲ همانجا. این نسخه در ۲۰ شعبان ۱۱۳۲ در مدرسه خلیلیه توسط محمد طاهر بن محمد یوسف طالقانی حسینی کتابت گردیده است. نسخه نفیسی است. با رمز (۲ع). جرجانی ندارد. نگر: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی نجفی مرعشی (ایران - قم)، سید احمد حسینی، زیر نظر: سید محمود مرعشی. قم: چاپ ولایت. ج ۵، ص ۷.

- ۶) رساله دوم از مجموعه ۱۲۸۷۲ همانجا. با رمز (۳ع). این نسخه در جمادی الثانی ۱۲۷۳ هـ کتابت گردیده است. جرجانی ندارد. جهت معرفی نسخه نگر: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته‌الله. سید محمود مرعشی با همکاری گروه فهرست‌نگاران کتابخانه. چاپ اول: قم، کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته‌الله، ۱۳۸۳: ج ۳۲، ص ۶۵۶.
- ۷) رساله شماره اول از مجموعه ۱۱۸۶۱ همانجا. با رمز (۴ع). این نسخه در ۲۵ رجب ۱۲۸۸ هـ به دست محمد علی بن ملا عبدالحسینی کتابت شده است. جرجانی ندارد. نگر: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته‌الله. سید محمود مرعشی با همکاری گروه فهرست‌نگاران کتابخانه. چاپ اول: قم، کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته‌الله، ۱۳۸۰: ج ۳۰، ص ۱۱۹.
- ۸) نسخه شماره ۸۵۵۲ همانجا. با رمز (۵ع). این نسخه در ۵ ذی‌الحجه ۱۳۴۱ هـ به دست عبدالحسین بن عبدالمحمد تبریزی کتابت شده است. جرجانی ندارد. جهت معرفی نسخه نگر: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی نجفی (ایران - قم)، سید احمد حسینی، زیر نظر: سید محمود مرعشی. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۳: ج ۲۲، ص ۱۲۶.
- ۹) رساله شماره اول از مجموعه ۸۷۱۰ همانجا. با رمز (۶ع). صفحات این دست‌نوشته جا به جا شده، لذا انجامه آن در فهرست به درستی نقل نشده است، لذا باید گفت این نسخه نیز تقریباً تا آخر مباحث وقف را شامل است. در فهرست جمعه سلخ محرم ۱۳۴۲ تاریخ کتابت و محمد بن [آخوند] ملاعبدالله مشنپائی [الأصل] قراوط[ه] المسکن] کاتب معرفی گردیده، اما با توجه به اختلاف خط رساله و خط مشنپایی به نظر می‌رسد که وی تنها جامع رسالات باشد که نام خویش را در صفحه‌های جداگانه ذکر نموده است. جرجانی ندارد. جهت معرفی این نسخه نگر: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی نجفی (ایران - قم)، سید احمد حسینی، زیر نظر: سید محمود مرعشی. چاپ اول: قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۳: ج ۲۲، ص ۲۵۰.
- ۱۰) رساله شماره اول از مجموعه ۲۲۲۶ همانجا. با رمز (۷ع). رساله سوم این مجموعه توسط سید حسن بن محمد باقر نائینی در ۲۵ رجب ۱۳۱۳ پایان یافته است، ولی به نظر می‌رسد به تازگی در کنار یکدیگر تجلید شده‌اند و ارتباطی به هم ندارند. جرجانی ندارد. جهت معرفی این نسخه نگر: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی نجفی (ایران - قم)، سید احمد حسینی، زیر نظر: سید محمود مرعشی. چاپ دوم: قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، بی تا: ج ۶، ص ۲۱۵.
- ۱۱) سومین رساله از مجموعه ۵۵۷۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی. رمز این نسخه (م) است. این نسخه که تاریخ کتابت آن ۱۳۲۰ هـ است (انجامه کاتب چنین است: قد تمّ هذا التجوید فی ید أقلّ الطلاب شیخ محمد اسماعیل بن آخوند ملا عبدالحسین ابن مرحوم المغفور جنت مکان آخوند ملا محمود - غفر الله له و لنا بحق محمود الأحمد و النبی المرسل محمد صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم - فی اللیلة الخمس بعد مضي ثلاث ساعة عند... شهر شوال المکرم علی فی سنه ألف و ثلاثین مائة و عشرون بعد الهجرة النبویة من شهر سنه ۱۳۲۰) ظاهراً از روی چاپ سنگی کتابت شده است و لذا اختلافی با آن ندارد. جهت معرفی نسخه نگر: فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی. عبدالحسین حائری. چاپ اول: تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۸: ج ۱۷، ص ۳۵.
- به هر روی گمان می‌رود که عدم ذکر نسبت جرجانی به جهت هماهنگی وزن باشد.

در جلد دوم از فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی (ایران - قم) مجموعه رسائلی در قرائت و تجوید معرفی گردیده که مؤلف آنها همنام با دارنده تجوید القرآن است، همچنین در انجامه یکی از آن رسائل - *عده النجاة فی تسهیل الهمزات* - اشاره شده که این رساله در «دوشنبه ۱۲ ذی القعدة ۹۳۹ در مکه به پایان رسیده است».^۲ در فهرست مجموعه‌های خطی کتابخانه علامه طباطبایی دانشگاه شیراز نیز رساله‌ای به نام *مقدمه فی بیان همزة القطع و الوصل معرفی گردیده*^۳ که مؤلف آن - محمد بن علی حسینی جرجانی - خود را «نزیل مسجد الحرام» خوانده است.^۴ با در نظر گرفتن این اطلاعات معلوم می‌شود که دارنده تجوید القرآن فارسی می‌بایست با دارنده این مجموعه رسائل متحد باشند.

مجموعه شماره ۷۱۰ کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی مشتمل بر ۱ رساله محتمل الانتساب و ۳ رساله معلوم الانتساب به جرجانی مقری موجود می‌باشد. تمامی این رسالات به خط قاسم بن مرتضی حسینی تونی کتابت گردیده است. تاریخ انجامه کاتب در پایان *عده النجاة* تاریخ پنجشنبه ۲۳ ربیع الأول سال ۹۴۴ را نشان می‌دهد. تمامی این مجموعه ۸۷ برگ در قطع ۱۵/۵ در ۱۰ سانتی‌متر است که تعداد سطور آن مختلف می‌باشد و کلمات قرآن با شنگرف کتابت گردیده است. از «قاسم بن المرتضی الحسینی التونی» دو دستنوشته دیگری می‌شناسیم که همو کتابت کرده است. این دو دستنوشته دهمین و یازدهمین رساله (۱۷۴ پ - ۱۷۸ ر) به شماره ۷۰ از قطع‌های رقعی و ربعی و بغلی کتابخانه دانشکده ادبیات

۱. تجوید القرآن. محمد بن علی بن محمد حسینی جرجانی (زنده در ۹۳۵ هـ). چاپ: تهران، به خط محمد حسین بن محمد علی جرفادقانی، کارخانه میرزا حبیب‌الله باسمه‌چی، دارالطباعة مخصوص همایون. تاریخ انجامه کاتب: ۱۳۱۱ هـ [مقارن ۱۲۷۲ ش]: ص ۴۲.

۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی (ایران - قم)، ج ۲، صص ۳۰۵ - ۳۰۷.

۳. فهرست مجموعه‌های خطی کتابخانه علامه طباطبایی دانشگاه شیراز. محمد برکت. در ضمن نسخه پژوهی، به کوشش ابوالفضل حافظیان بابل، دفتر سوم، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۵: ص ۹۹.

۴. پیش از این شیخ حسین واثقی به وحدت دارنده تجوید القرآن با نگارنده *مقدمه فی بیان همزة القطع و الوصل* اشاره کرده است، نگر: *أعلام المجاورین بمكة المعظمة*. الشيخ حسین الوائقی. چاپ اول: قم، مؤلف، ۱۳۹۴. ج ۲، ص ۵۸۶؛ وی همچنین احتمال داده است رساله مذکور همان *عده النجاة فی تسهیل الهمزات* باشد، نگر: *التراث المکی*، ص ۴۲۱.

دانشگاه تهران است. رساله دهم *الإثنی عشریة* نام دارد که در فهرست به نام *فضل الله بن محمد الحسنی* ثبت شده است. رساله یازدهم *نیز المفید فی علم التجوید* اثر حسن بن شجاع بن محمد بن حسن تونی می باشد.^۲

غیر از مولی *فضل الله* استرآبادی که از معبران ماهر بوده و جلال‌الدین دوانی (۸۳۰ - ۹۰۸هـ) از او یاد می کند،^۳ در قرن دهم امیر سید *فضل الله* استرآبادی را نیز می شناسیم که *فخرالدین سماکی* (ف-۹۸۴هـ) از او یاد کرده و مطلبی را از او نقل نموده است،^۴ احتمالاً وی همان «امیر *فضل الله* الاسترآبادی» باشد که *معین‌الدین اشرف شهیر* به *میرمخدوم شریفی* (۹۹۵هـ) از او در *نواقض الروافض* یاد کرده و نوشته ۲۰ سال مجاور نجف اشرف بوده است،^۵ و وی نیز باید همان *فضل الله بن محمد کیا حسینی* استرآبادی (زنده در ۹۴۵هـ) باشد که *افندی* از مکاتبه او با *محقق کرکی* (ف-۹۴۰هـ) سخن گفته و آثار دیگر او را نیز نام برده است.^۶ و سید حسن صدر (۱۲۷۲ - ۱۳۵۴هـ / ۱۲۳۴

۱. جهت معرفی آن نگاه کنید به: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات تهران. نگارش محمد تقی دانش‌پژوه. ضمیمه مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران. شماره ۱، سال هشتم، مهر ماه ۱۳۳۹ ص ۱۱ و ۴۳۵.
۲. جهت معرفی این کتاب نگر: *الذریعة إلى تصانیف الشيعة*، ج ۲۱، ص ۳۷۲.
۳. نگر: *تعلیقات علی الشرح الجدید للتجرید*، مندرج در: مجموعه مصنفات غیاث‌الدین منصور حسینی دشتکی شیرازی (۸۶۶ - ۹۴۸هـ). به کوشش عبدالله نورانی. چاپ اول: تهران، دانشگاه تهران و انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۵ ه.ش: ج ۲، ص ۳۳۵؛ به نقل از آن در: *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*. عبدالله بن عیسی بیگ أفندی الإصبهانی (۱۰۶۶ - ۱۱۳۰هـ)، تحقیق السید أحمد الحسینی، الطبعة الأولى: بیروت، مؤسسة التاريخ العربی، ۱۳۸۸ه.ش: ج ۴، ص ۳۶۱.
۴. تفسیر آیه الكرسی. *فخرالدین محمد بن حسین حسینی* استرآبادی (ف-۹۸۴هـ). تحقیق و تصحیح: محمد صادق رضائی. مندرج در: *میراث بهارستان*، دفتر اول. به کوشش مرکز پژوهش کتابخانه مجلس شورای اسلامی. چاپ اول: تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۸: ص ۶۰۸؛ *الحاشیة الفخریة علی شرح الهدایة الأنیریة*، به نقل از آن در: *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء* ج ۴، ص ۳۶۱. در ریاض به سیادت استرآبادی اشارت نرفته بلکه بالعکس مولی خوانده شده حال آنکه سماکی تصریح به سیادت پناهی وی نموده است. سماکی در تفسیر آیه الكرسی از شخصیت دیگری به نام شیخ ابوالبرکات استرآبادی نیز نام برده است، نگر: همان، ص ۶۱۱.
۵. مطلب منقوله احتمالاً از *الرسالة التوحیدیة* یا *الرسالة التهلیلیة* او نقل شده است.
۶. متن *نواقض الروافض* را در اینجا ببینید: *مصابئ النواصب فی الرد علی نواقض الروافض*. الشهدی القاضی السید نورالدین المرعشی الحسینی التستری (۹۵۶ - ۱۰۱۹ ه.ق). تحقیق قیس العطار. الطبعة الأولى: قم، دلیل ما، ۱۳۸۴: ج ۲، ص ۱۵۹ - ۱۶۰.
۷. *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء* ج ۴، ص ۳۶۳.

۱۳۱۴هـ) نیز مکاتبه شهید ثانی (۹۱۱ - ۹۶۵هـ) با او را در موضوع تقلید میت گزارش کرده است.^۱ افندی در میان شاگردان محقق اردبیلی (ف-۹۹۳هـ) از السید الامیر فضل الله الأسترآبادی و هر چند استبعاد نموده ولی احتمال داده است وی همان حسینی استرآبادی باشد، اما همانطور که سید صدر هم گفته است این احتمالی است ناروا. باید بیفزایم کسی که در طبقه محقق کرکی (ف-۹۴۰هـ) و شهید ثانی (۹۱۱ - ۹۶۵هـ) است، چگونه می تواند در عداد شاگردان محقق اردبیلی (ف-۹۹۳هـ) باشد؟ لذا باید گفت که السید الامیر فضل الله الأسترآبادی شخصیتی دیگر است و در عداد معقولیان اواخر سده دهم و اوایل سده یازدهم در شمار است. به هر روی این کتاب الإثناعشریة از آثار فضل الله بن محمد کیا حسینی استرآبادی (زنده در ۹۴۵هـ) است که تا حدودی هویت او را معلوم گردانیدیم و دستنوشته مندرج در مجموعه ۷۱۰ کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران تنها دستنوشته است که از آن می شناسیم. بنا به گزارش شیخ آقا بزرگ تهرانی این کتاب مشتمل بر دوازده روایت از طریق عامه در فضیلت امیرالمؤمنین علیه السلام است که در اواسط رجب سال ۹۴۵ در نجف پایان یافته و به ملک نظام الدین اهدا شده است.^۲

راجع به حسن بن شجاع بن محمد بن حسن تونی این نکته را نیز بیفزاییم که در فهرست کتب خطی فارسی در مصر کتابی به نام دلیل المنجمین تألیف حسن بن شجاع بن محمد حسن الحافظ معرفی گردیده^۳ که احتمال می رود کلمه ابن بین محمد و حسن افتاده باشد، و خصوصاً با توجه به لقب الحافظ می بایست همین دارنده تجویدالقرآن باشد.

این تفصیل راجع به فضل الله بن محمد کیا حسینی استرآبادی (زنده در ۹۴۵هـ) و حسن بن شجاع بن محمد بن حسن تونی (زنده در ۸۵۳هـ) و قاسم بن مرتضی حسینی تونی (بعد از ۹۴۵هـ) برای طرح سه سؤال بود که ممکن است در آتیه بتوان پاسخی برای آنها یافت؛ اولاً: آیا قاسم بن مرتضی حسینی تونی از اهل علم و شاگردان فضل الله بن

۱. تکملة أمل الأمل. السید حسن الصدر (۱۲۷۲ - ۱۳۵۴ هـ. ق / ۱۲۳۴ - ۱۳۱۴ هـ. ش). تحقیق حسین علی محفوظ، عبدالکریم الدبّاع، عدنان الدبّاع. چاپ اول: بیروت، دارالمؤرخ العربی، ۱۳۸۶: ج ۴، ص ۲۲۷؛ به نقل از آن در الذریعة إلى تصانیف الشيعة ج ۴، ص ۳۹۲.

۲. الذریعة إلى تصانیف الشيعة ج ۱، ص ۱۱۸.

۳. فهرست کتب خطی فارسی در مصر. نصرالله مشیری طرازی. چاپ اول: تهران، دانشگاه علوم پزشکی ایران، مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، ۱۳۸۷.

محمد کیا حسینی استرآبادی (زنده در ۹۴۵هـ) نبوده است؟ زیرا می‌دانیم الاثناعشریة وی را از روی خطّ خودش کتابت کرده است. ثانیاً: آیا محمد کیا حسینی استرآبادی همان محمد بن علی بن محمد حسینی جرجانی (زنده در ۹۳۵هـ) نیست، و قاسم بن مرتضی حسینی تونی مجموعه رسائل والد استاد خود را کتابت نکرده است؟ با توجه به خطبه تجوید القرآن که در نسخه‌های اصیل آن دیده می‌شود، می‌توانیم بگوییم محمد بن علی بن محمد حسینی جرجانی (زنده در ۹۳۵هـ) اگر نه در عداد عامه بوده است لاقلاً در زمره شیعیانی بوده که به سبّ و طعن مایل نبوده‌اند و این همان روحیه‌ای است که از سید فضل‌الله بن محمد کیا حسینی استرآبادی (زنده ۹۴۵هـ) نیز گزارش شده است.^۱ ثالثاً: آیا محمد بن علی بن محمد حسینی جرجانی (زنده در ۹۳۵هـ) یکی از «استاذین ماهرین»ی نیست که حسن بن شجاع بن محمد بن حسن تونی (زنده در ۸۵۳هـ) در المفید فی علم التجوید نام برده و به تلمذ خود نزد ایشان اشاره نموده است.^۲ این سؤال راجع به قاسم بن مرتضی حسینی تونی (زنده در بعد از ۹۴۵هـ) نیز مطرح می‌شود. از خطبه عمدة النجاة فی تسهیل الهممات برمی‌آید که مؤلف در بلاد عجم (ایران) متولد گردیده است و سپس برای انجام مناسک حج به مکه سفر کرده است. در این سفر پس از معاشرت با اعراب فصیح و قاریان و مجودان درمی‌یابد که وضعیت قرائت و تجوید در بلاد عجم با انحطاط مواجه شده است و به کلی از موازین درست آن دور گردیده است. به همین منظور تصمیم می‌گیرد در این زمینه تحصیل نماید؛ لذا پس از سفر به دیگر نقاط حجاز و مصر و بیت المقدس و شام (احتمالاً این سفر برای زیارت قدس صورت گرفته است که می‌دانیم در آن ایام بخشی از سفر حج محسوب می‌شده است) پس از مراجعت دوباره به مکه به تصمیم خود جامه عمل می‌پوشاند. در این زمینه استادی می‌یابد به نام جمال‌الدین احمد گیلانی و از محضر او استفاده می‌کند و به قدر وسع در این دانش‌ها تلاش می‌کند و به تعلیم نیز می‌پردازد. لذا سالیانی در مکه مکرمه ساکن می‌شود و در ضمن دست به تألیفاتی می‌زند.

در طبقات اعلام الشیعة و اعلام المجاورین بمکة المعظمة نام مؤلف در شمار دانشمندان شیعه مذهب آمده است که ظاهراً هیچ پایه‌ای جز این که کتاب تجوید

۱. مصائب النواصب فی الرد علی نواقض الروافض. ۱۳۸۴: ج ۲، ص ۱۶۰.

۲. مستدرکات أعیان الشیعة. سید حسن امین. چاپ اول: بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۳۶۶: ج ۶، ص: ۱۴۰؛ الذریعة إلی تصانیف الشیعة، ج ۲۱، ص ۳۷۲.

القرآن وی - با آب و رنگی شیعیانه - لااقل پس از چاپ سنگی در ایران در عداد کتب خوشخوان مناطق شیعه‌نشین قرار گرفت ندارد. بر این البته باید افزود سیادت و جرجانی بودن وی را، که عمدتاً در آثار نویسندگان اماره تشیع محسوب می‌شود. همچنین معاصرت وی با دولت صفوی را نیز باید از این احتمالات دانست. اما با در نظر گرفتن مجموعه رسائل وی و نیز نسخ اصیل تجوید القرآن او، نشانی از آن آب و رنگ شیعیانه نمی‌یابیم^۱ و البته این نمی‌تواند نافی تشیع او باشد^۲ ولی با این حال نمی‌توان در تعیین مذهب او جانبی را بر دیگری ترجیح داد.

همچنین نسخه‌ای از *الدروس الشرعیة فی فقه الإمامیة شهید اول* (شهادت: ۷۸۶هـ) می‌شناسیم که در چهارشنبه چهارم جمادی‌الثانی ۹۶۷هـ توسط شخصی به نام محمد بن علی بن محمد حسینی کتابت گردیده است،^۳ اما به هیچ روی نمی‌توان استناد آن به حسینی جرجانی مقری مجوّد (زنده در ۹۳۵هـ) را تأیید نمود. ^۴ شیخ آقا بزرگ تهرانی نیز

۱. به عنوان نمونه خطبه تجوید القرآن را به نقل از نسخه‌های مختلف آن و چاپ سنگی نقل می‌نمایم تا تفاوت آن مشخص گردد:

چاپ سنگی و ۳م و ۲ع و ۳ع و ۴ع و ۵ع و ۶ع: بسمله، الحمد لله الّذی هدانا للإیمان و رزقنا مجاورة بیته و تلاوة القرآن و الصلاة علی نبیّه الّذی أرسله بالدلائل و الحجج و أنزل علیه قرآناً عربیاً غیر ذی عوج محمد خیر خلقه و خاتم النبیین و آله و أولاده الطّاهرین.

م و ۲م و ۱ع و ۷ع: بسمله، ... و خاتم النبیین و آله و أولاده و أصحابه الطّاهرین و التابعین و تابع تابعین، أجمعین.

ف: خطبه در این نسخه افتاده است.

همانطور که مشاهده می‌شود در نسخ کهن و اصیل این کتاب به هیچ روی آب و رنگ شیعی‌مآبانه دیده نمی‌شود. به رنگ و روی شیعیانه مجموعه رسائل کتابخانه آیت‌الله مرعشی نیز نمی‌توان اعتنا نمود؛ زیرا همانطور که گذشت کاتب آن شیعی بوده است، و احتمال تغییر از جانب او به هیچ وجه منتفی نمی‌باشد. همچنین است دستنوشته رساله *مقدمه فی بیان همزة القطع و الوصل*.

۲. نمونه‌ای از این دست را راجع به عبدالرحیم بن معروف رازی (زنده در ۸۶۰هـ) توضیح داده‌ام، نگر: میراث شهاب، سال بیست و دوم، شماره ۴، شماره مسلسل ۸۶ زمستان ۱۳۹۵، عبدالرحیم بن معروف رازی (زنده در ۸۶۰هـ) بر پایه مدارک نویافته، محمد علی عبوضی.

۳. این نسخه سابقاً در کتابخانه مسجد جامع کبیر یزد بوده و اکنون به کتابخانه وزیری منتقل گردیده است؛ نگر: نسخه‌های خطی (نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران). زیر نظر: محمد تقی دانش‌پژوه، ایرج افشار. چاپ اول: تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۴. : ۳۸۲؛ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد وابسته به آستان قدس رضوی. نگارش: محمد شیروانی. چاپ اول: تهران، چاپخانه تابان، ۱۳۵۰: ج ۱، ص ۱۰.

۴. انجامه کاتب چنین است: قد تمّ کتابة هذا الكتاب المتبرک لیللة الأربعاء رابع شهر جمادی الثانی أحد شهور سنه ۹۶۸ ثمان و ستین و تسعمائة علی يد العبد الضعیف أقل عباد الله و أحوجهم إلى رحمته الله الفقیر إلى الله الغنی

نسخه‌ای از بهجة الخاطر و نزهة الناظر فی الفروق اللغویة و الاصطلاحیة اثر شرف‌الدین یحیی بن حسین بحرانی (مجاز از محقق کرکی - ف: ۹۳۷ هـ - در ۹۳۲ هـ و نائب وی در یزد) را معرفی نموده که در ربیع الثانی ۹۶۵ هـ به دست محمد بن علی بن محمد حسینی کتابت گردیده است. این نسخه نیز از نظر انتساب به جرجانی مورد نظر ما همان وضعیّت را دارد.

آثار او

پنج اثر جرجانی به تصریح خود او در خطبه عدّة النجاة معرفی گردیده است. این آثار همگی به ترتیب تاریخی و در مکّه مکرمه تألیف شده‌اند. اثر ششم ضمن مجموعه رسائل مؤلف در کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی رحمته به شماره ۷۱۰ دیده شده و احتمال دارد از او باشد، هر چند به جهت ناقص‌الاول بودن نمی‌توان ابراز اطمینان کرد. از اثر هفتم تنها یک نسخه در کتابخانه دانشگاه علامه طباطبایی شیراز معرفی گردیده است که آغاز آن به هیچ یک از رسائل مجموعه رسائل کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی رحمته شبیه نیست؛ لذا می‌بایست اثر مستقلی باشد. اثر هشتم نیز به شرحی که در ذیل آن خواهد آمد از جمله آثار مشکوک‌الانتساب اوست. از این هفت اثر پنج اثر اول تا قبل از سال ۹۳۵ تألیف شده‌اند و تألیف آثار بعدی پس از این تاریخ خواهد بود. اما سیاهه آثار او:

۱. رسالة التجوید و رسم الخط

این نام توسط مؤلف در خطبه عدّة النجاة ذکر گردیده است و احتمالاً مقصود از آن همین رساله تجوید القرآن فارسی باشد که در خطبه آن اشاره به مجاورت مؤلف با مسجد الحرام شده است. در این کتاب از ابن جزری (۷۵۱ - ۸۳۳ هـ) و عبدالله سجاوندی یاد گردیده است. این کتاب که بارها در ایران به صورت چاپ‌سنگی منتشر شده است^۴

ابن علی بن محمد، محمد الحسینی؛ حامداً لله تعالى و مصلياً على نبيه محمد و آله. اللهم اغفر لمصنّفه و لصاحبه و ناظره و قاريه و كاتبه و لجميع المؤمنين و المؤمنات، آمين، برحمتك يا أرحم الراحمين.

۱. الدرّیعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۱۶، ص ۱۸۶.

۲. نگارنده با وجود کوشش نتوانست به تصویر این نسخه دست پیدا کند، لذا اطلاعات راجع به آن تنها از فهرست گرفته شده است.

۳. به پیوست اول همین جستار مراجعه شود.

۴. نگر: فهرست کتابهای چاپی فارسی. خان بابا مشار، چاپ اول: تهران، مؤلف، ۱۳۵۰. ج ۱، ص ۱۱۹۱.

«در بیان تجوید قرآن و مایتعلق به و مرتب بر مقدمه و شش باب و خاتمه»^۱ می‌باشد که ذیلاً فهرست آن را درج می‌نماییم:

مقدمه «مشمول است بر دو بحث،

بحث اول: در تفسیر الفاظ که محتاج الیه است،

و بحث دوم در بیان آنکه واجب است خواندن قرآن به تجوید»

باب اول مشتمل است بر سه فصل،

فصل اول در مخارج حروف،

فصل دوم در صفات حروف و مشتمل است بر سه بحث:

بحث اول در صفات لازمه مشهوره و حروف او،

بحث دوم در صفات لازمه غیر مشهوره،

بحث سیم در صفات عارضی،

فصل سیم در آنکه هر حرف از حروف هجا چند صفت دارد از صفات لازمه مذکوره.

باب دوم در بیان مدّ و قصر ... و این باب مشتمل است بر دو فصل:

فصل اول در بیان مدّی که در حروف مدّ واقع است.

فصل دوم در بیان مدّی که در حرف لین می‌باشد.

باب سیم در بیان ادغام و اخفاء و اظهار حروف و مشتمل است بر یک اصل و سه فصل:

اصل در بیان معانی ایشان.

فصل اول در بیان اظهار و ادغام حروف متمثلین و متجانسین.

فصل دوم در بیان احکام نون ساکن و تنوین.

فصل سیم در بیان احکام.

۱. شیخ آقا بزرگ تهرانی آورده است که نسخه مخطوطه و مطبوعه فاقد خاتمه می‌باشند، نگر: الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۳، ص ۳۷۴. در تمامی نسخه‌هایی که به نظر بنده رسیده - که توصیف آنها را در بالا آوردم - نیز خاتمه یافت نمی‌شود. در جلد ۲۵ فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (ره) (ایران - قم). نگارش سید احمد حسینی، زیر نظر سید محمود مرعشی، ص ۲۲۸ بخش اخیر فصل سیم باب ششم، عنوان «خاتمه» گرفته است که صحیح نمی‌باشد.

باب چهارم در تفخیم و ترفیق حروف و این مشتمل است بر یک اصل و سه فصل:

اصل در تعریف ایشان.

فصل اول در بیان تفخیم و ترفیق راءات.

فصل دوم در بیان تفخیم و تغلیظ لامات.

مسئله

فصل سیم در بیان تفخیم و ترفیق الفات.

باب پنجم در بیان های کنایه است و احکام وی.

باب ششم در بیان وقف و این باب مشتمل است بر سه فصل:

فصل اول در بیان وقف بر اواخر کلمات.

فصل دوم در بیان وقف به رسم خط ... و این فصل مشتمل بود بر دو بحث:

بحث اول در تاء تأنیت.

بحث دوم در مقطوع و موصول

فصل سیم در بیان احکام وقف است.»

۲. منهج البداية فی معنی الفتح

مؤلف خود از این رساله یاد کرده است، اما تاکنون نسخه‌ای از آن شناسایی نشده است!

۳. ضوء المنیر فی إدغام الکبیر و الصغیر

این کتاب نیز توسط مؤلف ذکر گردیده^۲ و نسخه‌ای منحصر به فرد از آن در مجموعه ۷۱۰ کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی رحمته الله از ۶۱ پ تا ۸۷ ر یافت می‌شود. این رساله در یک مقدمه و دو باب نگاشته شده است. مقدمه خود مشتمل بر دو بحث است: بحث اول در تعریف ادغام است؛ بحث دوم نیز به شرایط ادغام می‌پردازد. عنوان باب اول «... فی تعداد إدغام الکبیر فی کلّ سورة حرفاً حرفاً مشخصاً» و عنوان باب ثانی نیز «... فی الإدغام الصغیر» می‌باشد.

۴. کنز الرموز فی قرائة حمزة علی المهموز

۱. پیوست همین جستار.

۲. پیوست همین جستار.

مؤلف خود در معرفی این اثر می‌گوید: «... هذه جملة مفيدة جامعة و نبذة مجملّة نافعة أتيت بها في كيفية وقف حمزة بن حبيب الزيّات على الكلمات القرآنية المحتوية على الهمزات، مستخرجاً من كتب الفنّ على نهج الاستعجال»^۱.
تنها دستنوشته شناخته شده از این اثر متعلق به همان مجموعه مذکور است. این دستنوشته از ۴۰ پ تا ۴۳ ر از این مجموعه قرار دارد.

۵. عدّة النجاة في تسهيل الهمزات

این رساله راجع به دو همزه که در یک کلمه یا دو کلمه جمع شوند نوشته شده، و موارد آن را از قرآن کریم گزارش کرده است. این رساله مشتمل بر خطبه‌ای است که مهم‌ترین اطلاعات تاریخی راجع به مؤلف را دربر دارد. این خطبه در پیوست این جستار درج شده است. پس از خطبه یک مقدمه قرار گرفته که عنوان آن چنین است: «... في بيان الهمز و الاحتياج إلى تخفيفه مع أنّ الأصل تحقيقه». عنوان باب اول «... في الهمزتين المجتمعتين في كلمة واحدة» است و عنوان باب ثانی «في الهمزتين المجتمعتين في الكلمتين» است. باب اول خود دارای چهار فصل است به این شرح: «الفصل الأوّل في الهمزة الاستفهام التي بعدها همزة قطع متحركة»؛ «الفصل الثاني في همزة استفهام بعدها همزة وصل»؛ «الفصل الثالث في همزة غير الاستفهام التي بعدها همزة قطع متحركة»؛ «الفصل الرابع في همزة غير الاستفهام التي بعدها همزة قطع ساكنة».

تنها دستنوشته شناخته شده از این اثر متعلق به همان مجموعه مذکور است، این رساله از ۴۴ پ تا ۶۱ ر قرار گرفته است.

۶. احکام الهمزة في الآيات

در همان مجموعه مذکور رساله‌ای ناقص‌الأول دیده می‌شود، که احتمال می‌رود مانند سایر رسالات آن مجموعه از حسینی جرجانی (زنده ۹۳۵ هـ) باشد.

۷. مقدّمة في بيان همزة القطع و الوصل و أحكامها و إعرابها.

تنها یک نسخه خطی از این اثر در کتابخانه علامه طباطبایی دانشگاه شیراز شناخته شده است.^۱ این نسخه به شماره ۴۷۵ (مجموعه شماره ۹۰) در ضمن مجموعه‌ای که

۱. مجموعه رسائل قرائت. محمد بن علی بن محمد حسینی جرجانی (زنده در ۹۳۵ هـ). نسخه شماره ۷۱۰ کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی رحمته الله ۴۰ پ.

شامل دو رساله دیگر - المقدمة الجزرية و رسالة رسم الخط - نیز می‌باشد قرار گرفته و در میان آنها به سال ۱۰۰۸ هـ توسط سلطان محمد بن محمد قاسم شاه‌رخی کتابت گردیده است.^۲ در التراث المکی احتمال داده شده که این رساله همان عدة النجاة باشد.^۳ منشاء این احتمال شباهت موضوع این دو رساله است. اما با مراجعه به تنها نسخه خطی این اثر مشخص می‌شود که اثر مستقلی است.^۴

۸. شرح المقدمة الجزرية.

نورمحمد مدقق لاهوری در تحفه در شرح صرف میر به مناسبت از شرحی بر المقدمة الجزرية نام برده است و آن را به ابن المصنف (یعنی فرزند مصنف صرف میر، شریف جرجانی) نسبت داده است. در نسخه چاپ‌سنگی این عبارت به گونه‌ای نامفهوم ثبت شده است، اما با مراجعه به دو نسخه خطی، این عبارت تصحیح گردید.^۵

۱. فهرست مجموعه‌های خطی کتابخانه علامه طباطبایی دانشگاه شیراز. محمد برکت. در ضمن نسخه پژوهی، به کوشش ابوالفضل حافظیان بابلی، دفتر سوم، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۵: ص ۹۹.

۲. فهرست مجموعه‌های خطی کتابخانه علامه طباطبایی دانشگاه شیراز. محمد برکت. در ضمن نسخه پژوهی، به کوشش ابوالفضل حافظیان بابلی، دفتر سوم، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۵: ص ۹۹.

۳. التراث المکی. ص ۴۲۱.

۴. آغاز این رساله را ذیلاً نقل می‌نماییم:

الحمد لله رب العالمين و الصلاة و السلام على خير خلقه محمد و آله الطاهرين. أما بعد: فهذه مقدمة رتبها نزيل مسجد الحرام محمد بن علي الحسيني الجرجاني في بيان همزة القطع و الوصل و أحكامها و إعرابها. اعلم! أن الهمزة التي في اول الكلمة نوعان: ...

از جناب استاد ابوالفضل حافظیان بابلی و استاد محمد برکت و آقای غضنفری (معاونت کتابخانه علامه طباطبایی دانشگاه شیراز) که در دستیابی بنده به تصویر این رساله همکاری نمودند صمیمانه تشکر می‌کنم.

۵. عین عبارت وی ذیلاً درج می‌گردد: اسم به معنی نام که در اصل سمو بکسر السین و سکون المیم به معنی الرفعة و نزد بصریان من سما، یسمو کعلا، یعلو ناقص واوی بوده، ضمّه بر واو ثقیل بود، انداخته‌اند واو را به علت التقا تنوین نیز حذف نموده معوض به همزه ابتدا ساختند بعد نقل کسره سین به میم لیصح الوقف علیه علی ما ذکره مولانا عبدالغفور فی حاشیته و ابن المصنف فی شرحه للمقدمة الجزری فوزنه افع علی ما فی تحقیق النحو و نزد کوفیان أصله وسم به کسر واو من وسم، یوسم مثال واوی به معنی علامت و داغ کردن واو را به همزه بدل کردند به قاعده و شاح یعنی به قاعده: هر جا که در اول کلمه واو به کسره باشد آن را به همزه بدل کنند فوزنه فعل لأن للمبدل حکم المبدل منه اصالة و زیادة علی ما فی کتب الفن، بعده همزة قطعی را وصلی کرده‌اند برای کثرة الإستعمال. نکر: تحفه در شرح صرف میر. نور محمد مدقق لاهوری. به تصحیح و تنقیح محمد الیاس و جمیل أحمد و سعید أحمد. چاپ: دهلی، مطبوعه مجتباتی، ۱۲۷۱: ص ۷؛ تحفه در شرح صرف میر. نور

با توجه به آنچه تاکنون طرح شد می‌توان گفت این اثر اگر وجود داشته باشد، می‌بایست از همین جرجانی مقری مجوّد باشد (زنده در ۹۳۵هـ) نه شمس‌الدین جرجانی (ح ۸۰۰ - ۸۳۸هـ).

بر اساس آنچه در شرح احوال حسینی جرجانی مقری مجوّد (زنده در ۹۳۵هـ) گذشت معلوم گردید که وی نمی‌تواند هیچ یک از اشخاص پیشگفته باشد، زیرا محمد بن علی بن محمد بن علی حسینی جرجانی ملقب به شمس‌الدین (حدود ۸۰۰ - ۸۳۸هـ) فرزند شریف جرجانی و مدرّس و متخصص در علوم زبانی و منطق و کلام و حکمت در سده نهم بود. لذا انتساب این آثار به شمس‌الدین جرجانی سؤال برانگیز است؛ زیرا با توجه به شناختی که از وی داریم احتمال نگارش این آثار توسط وی چندان موجه به نظر نمی‌رسد. وی در تمامی آثار معلوم‌الانتساب از خود به محمد بن شریف الحسینی نام می‌برد. تاریخ تحقیقی حیات جرجانی مشخص است و ولادت او در حدود سال ۸۰۰هـ و وفاتش در سال ۸۳۸هـ تعیین شده است، در حالی که مؤلف تجوید القرآن و رسائل قرائت و تجوید در ۹۳۵هـ حیات داشته است؛ لذا هیچ نسبتی بین ایشان نخواهد بود.

بر همین اساس می‌توان بی‌پایگی این انتساب به رکن‌الدین جرجانی (زنده در ۷۲۸هـ) را نیز معلوم کرد؛ زیرا وی از شاگردان علامه حلی (۷۲۶هـ) بوده است و انجامه آثار وی تاریخ ۶۹۷ و ۷۰۴ و حداکثر ۷۲۸ را نشان می‌دهد.

اما راجع به ضیاء‌الدین بن سدید الدین جرجانی باید گفت که وی هیچگاه خود را به نسبت حسینی نخوانده است، و حتی در مقدمه رساله خزائن‌الایمان خود را چنین یاد کرده است: «العبد الفقیر إلى الله الودود ضیاء‌الدین علی [بن] سدید‌الدین داوود» که

محمد مدقق لاهوری. نسخه شماره ۳۶۷ کتابخانه مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی (ایران - قم): ب ۱۵؛ نسخه شماره ۸۰۰۸ کتابخانه گنج بخش - مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان - (پاکستان - اسلام‌آباد): پ ۱۳.
۱. قبلاً داده‌های عامّ پیرامون وی را در میراث شهاب، سال بیست و دوم، شماره نخست، شماره مسلسل ۸۳ بهار ۱۳۹۵: شرح خطبه الوافیة فی شرح الکافیة، میر شمس‌الدین محمد حسینی جرجانی (ح ۸۰۰ - ۸۳۸هـ)، به کوشش محمد علی عیوضی. آورده‌ام. تصحیحی در جستار مذکور صورت گرفت که در اینجا آمده است: میراث شهاب، سال بیست و دوم، شماره ۴، شماره مسلسل ۸۶ زمستان ۱۳۹۵، قوام‌الدین کربالی و سید شمس‌الدین جرجانی در مجموعه بلاغی رازی، محمد علی عیوضی.

نشان می‌دهد نام پدر وی داوود بود است و نمی‌تواند نسبتی با جرجانی مورد نظر ما داشته باشد.^۱

فذلکه

محمد بن علی بن محمد حسینی جرجانی (زنده در ۹۳۵ هـ / ۹۰۷ ش) از قاریان و مجوّدان قرن دهم هجری قمری است. از مذهب وی هیچ اطلاعی در دست نیست. او مدتی پس از حج‌گزاری و سفر به شام و مصر و سایر نواحی حجاز در مکه ساکن گردید. به دلیل احساس نیازی که به تجوید و قرائت در زادگاه خود احساس می‌کرد نزد جمال‌الدین احمد گیلانی که از اساتید این علوم و فنون بود به تحصیل پرداخت. او توانست کتابی در این زمینه برای فارسی‌زبانان بنگارد که مورد استقبال واقع گردید و بارها به چاپ‌سنگی رسید. همچنین آثار دیگری در قرائت و تجوید پدید آورد که مجموعاً هفت اثر معلوم‌الانتساب و یک اثر مجهول‌الانتساب از او بجای مانده است. هفت اثر معلوم‌الانتساب عبارتند از تجوید القرآن (فارسی)؛ منهج البدایة فی معنی الفتح؛ ضوء المنیر فی إدغام الکبیر و الصغیر؛ کنزالرموز فی قرائة حمزة علی المهموز؛ عدّة النجاة فی تسهیل الهمزات؛ احکام الهمزة فی الآيات؛ و یک اثر مجهول‌الانتساب شرح المقدمة الجزریة است. احتمال می‌رود حسن بن شجاع بن محمد بن حسن تونی (زنده در ۸۵۳ هـ) و قاسم بن مرتضی حسینی تونی (زنده در بعد از ۹۴۵ هـ) از شاگردان او باشند.

پیوست

خطبة عدّة النجاة فی تسهیل الهمزات

بسم الله الرّحمن الرّحیم

و به استعانتی

الحمد لله الّذی هدانا الصّراط المستقیم، و رزقنا مجاورة بیته و تلاوة القرآن العظیم، و الصلاة علی أفضل خلقه محمد المهدی إلى جنة النعیم، و علی آله و أصحابه المتمسکین به وبالکتاب الکریم.

۱. رسائل فارسی جرجانی. ضیاء‌الدین [علی] بن سدیدالدین [داوود] جرجانی، تصحیح و تحقیق: معصومه نورمحمدی. چاپ اول: تهران، انتشارات اهل قلم با همکاری انتشارات میراث مکتوب، ۱۳۷۵. ص ۱۷۳.

منابع

یکم. چاپی

۱. *أنیس الناس* (تألیف سال ۸۳۰ هجری [قمری])، شجاع، به کوشش: ایرج افشار. چاپ: تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۵ ش.
۲. *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، اسکندریبگ ترکمان (۹۶۸ - ۱۰۴۳ هـ). زیر نظر و با تنظیم فهرستها و مقدمه: ایرج افشار (۱۳۰۴ - ۱۳۸۹ ش). چاپ سوم: تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۲ ش.
۳. *تعلیقات علی الشرح الجدید للتجرید*، مندرج در: *مجموعه مصنفات غیاث‌الدین منصور حسینی دشتکی شیرازی* (۸۶۶ - ۹۴۸ هـ). به کوشش عبدالله نورانی. چاپ اول: تهران، دانشگاه تهران و انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۵ ش.
۴. *تفسیر آیه الکرسی*، فخرالدین محمد بن حسین حسینی استرآبادی (ف ۹۸۴ هـ)، تحقیق و تصحیح: محمدصادق رضائی، مندرج در: *میراث بهارستان*، دفتر اول. به کوشش مرکز پژوهش کتابخانه مجلس شورای اسلامی. چاپ اول: تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۸ ش.
۵. *تکملة أمل الأمل*، السید حسن الصدر (۱۲۷۲ - ۱۳۵۴ هـ / ۱۲۳۴ - ۱۳۱۴ ش)، تحقیق حسین‌علی محفوظ، عبدالکریم الدبّاغ، عدنان الدبّاغ. چاپ اول: بیروت، دارالمؤرخ العربی، ۱۳۸۶ ش.
۶. *تکملة الذریعة إلى تصانیف الشیعة*، الحجة السید محمدعلی الرّوضاتی، إعداد: محمد برکت، الطبعة الأولى: طهران، مکتبة، متحف و مرکز الوثائق مجلس الشوری الاسلامی، ۱۳۹۰ ش.

۷. الذریعة إلى تصانیف الشيعة، شیخ آقا بزرك تهرانی (۱۲۵۴ - ۱۳۴۸ش). الطبعة الأولى: ۲۵ جزء في ۲۸ مجلد، نجف و تهران، ۱۳۱۵ - ۱۳۵۶ + مجلد ۲۶ مستدرکات المؤلف، مشهد، ۱۳۶۳ش.

۸. الرحلة المسماة: تحفة النظار في غرائب الأمصار و عجائب الأسفار، ابن بطوطة، قدّم له و حقّقه و وضع خرادطه و فهارسه عبدالهادی التازی، الرباط، أكاديمية المملكة المغربية، ۱۴۱۷هـ.

۹. رسائل فارسی جرجانی، ضیاءالدين [علی] بن سدیدالدين [داوود] جرجانی، تصحیح و تحقیق: معصومه نورمحمدی، چاپ اول: تهران، انتشارات اهل قلم با همکاری انتشارات میراث مکتوب، ۱۳۷۵ش.

۱۰. ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، عبدالله بن عیسی بیگ أفندی الإصبهانی (۱۰۶۶ - ۱۱۳۰هـ)، تحقیق السید أحمد الحسینی، الطبعة الأولى: بیروت، مؤسسة التاريخ العربي، ۱۳۸۸ش.

۱۱. سلسلة ذخائر الحرمین الشریفین ج ۹ و ۱۰ (أعلام المجاورین بمكة المعظمة). الشيخ حسين الواثقی. چاپ اول: قم، مؤلف، ۱۳۹۴ش.

۱۲. سلسلة ذخائر الحرمین الشریفین ج ۸ (التراث المكي). شيخ حسين واثقى. چاپ اول: قم، مؤلف.

۱۳. شدّ الأزار في حظّ الأوزار عن زوّار المزار (اتمام در ۷۹۱هـ)، معینالدين ابوالقاسم جنید شیرازی. به تصحیح و تحشیه محمد قزوینی و عباس اقبال، طهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۲۷ش.

۱۴. شیراز نامه، معینالدين زرکوب شیرازی، به کوشش: اسماعیل واعظ جوادی. تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

۱۵. *الشريعة إلى استدرآك الذريعة*، السيد محمد البهبهانی الطباطبائی (منصور). الطبعة الأولى: طهران، مكتبة، متحف و مركز الوثائق مجلس الشورى الإسلامى، ج ۱: ۱۳۸۳؛ ج ۲: ۱۳۸۵ ش.
۱۶. *طبقات أعلام الشيعة*، شيخ آقابرگ تهرانى (۱۳۴۸ ش)، چاپ اول: بيروت، دارالإحياء التراث العربى، ۱۳۸۸ ش.
۱۷. *غاية النهاية فى طبقات القراء*، شمس الدين أبو الخير ابن الجزري، محمد بن محمد بن يوسف (۸۳۳ هـ). تحقيق: برجستراسر، مكتبة ابن تيميه.
۱۸. *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)*، به كوشش مصطفى درایتی، چاپ اول: تهران، كتابخانه، موزه و مركز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹ ش.
۱۹. *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)*، به كوشش مصطفى درایتی، چاپ اول: تهران، سازمان اسناد و كتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱ ش.
۲۰. *فهرست كتابهای چاپی فارسی*، خان بابا مشار، چاپ اول: تهران، مؤلف، ۱۳۵۰ ش.
۲۱. *فهرست نسخه‌های خطی فارسی*، نگارنده احمد منزوی، تهران، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ئی، ۱۳۴۸ ش.
۲۲. *فهرست موضوعی نسخه‌های خطی عربی كتابخانه‌های جمهوری اسلامی و تاریخ علوم و تراجم دانشمندان اسلامی - علوم قرآن، بخش اول: قرائت و تجوید - (ایران كشاف الفهارس و وصاف المخطوطات العربیة فى مكنتات فارس)*. سيد محمد باقر حجّتی، به كوشش سازمان مدارك فرهنگی انقلاب اسلامی. چاپ اول: تهران، انتشارات سروش، ۱۳۷۰ ش.

۲۳. فهرست کتب خطی فارسی در مصر، نصرالله مبشری طرازی. چاپ اول: تهران، دانشگاه علوم پزشکی ایران، موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل، ۱۳۸۷ش.

۲۴. فهرست کتابهای خطی کتابخانه مجلس سنا، محمدتقی دانش‌پژوه و بهاء‌الدین علمی انواری. تهران، ج ۱: ۱۳۵۵؛ ج ۲: ۱۳۵۹ش.

۲۵. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، عبدالحسین حائری. چاپ اول: تهران، چاپخانه مجلس، ۱۳۴۶. ج ۷: ۱۳۴۶؛ ج ۱۷: ۱۳۴۸ش.

۲۶. فهرست مجموعه‌های خطی کتابخانه علامه طباطبایی شیراز، محمد برکت. در ضمن نسخه پژوهی، به کوشش ابوالفضل حافظیان بابلی، دفتر سوم، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۵ش.

۲۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی/ بزرگ حضرت آیت الله العظمی نجفی مرعشی (ایران - قم)، سید احمد حسینی، زیر نظر: سید محمود مرعشی. قم: کتابخانه حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۲؛ ج ۵؛ ج ۶؛ ج ۲۲؛ ج ۲۵؛ ج ۳۰؛ ج ۳۲.

۲۸. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد وابسته به آستان قدس رضوی. نگارش: محمد شیروانی، چاپ اول: تهران، چاپخانه تابان، ۱۳۵۰.

۲۹. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان مقدس حضرت معصومه علیها السلام، ایران - قم. ج ۲، نگارش و تحقیق: علی صدرائی خویی، چاپ اول: قم، زائر، ۱۳۷۵ش.

۳۰. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده ادبیات تهران. نگارش محمدتقی دانش‌پژوه. ضمیمه مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، شماره ۱، سال هشتم، مهرماه ۱۳۳۹.

۳۱. الكامل الفريد في التجويد و التفرید (مفردة الإمام ابن عامر الشامی)، جعفر بن مکی الموصلی (۷۱۳هـ)، دراسة و تحقیق: هویدا بنت ابوبکر سعید الخطیب، اشراف ا. د.

بدرالدین عبدالکریم، جامعہ أمّ القرى، ۱۴۳۴ھ؛ الكامل الفريد فى التجويد و التفريد (مفردة الإمام كسائى)، جعفر بن مكى الموصلى (۷۱۳ھ)، دراسة و تحقيق: تغريد ابوبكر الخطيب، اشرف ا. د. بدرالدین عبدالکریم، جامعہ أمّ القرى، ۱۴۳۳ھ؛ الكامل الفريد فى التجويد و التفريد (مفردة الإمام نافع المدنى)، جعفر بن مكى الموصلى (۷۱۳ھ)، دراسة و تحقيق: مرام بنت عبدالله بن حمدان اللهيبي، اشرف احمد بن على الحريصى، جامعہ أمّ القرى، ۱۴۳۴ھ؛ الكامل الفريد فى التجويد و التفريد (مفردة الإمام حمزة)، جعفر بن مكى الموصلى (۷۱۳ھ)، دراسة و تحقيق: سها فهد محمد نور صادق، اشرف ا. د. بدرالدین عبدالکریم، جامعہ أمّ القرى، ۱۴۳۳ھ؛ الكامل الفريد فى التجويد و التفريد (مفردة الإمام أبى عمرو)، جعفر بن مكى الموصلى (۷۱۳ھ)، دراسة و تحقيق: منيرة محمّد يعقوب الهوساوى، اشرف ا. د. بدرالدین عبدالکریم، جامعہ أمّ القرى، ۱۴۳۳ھ

۳۲. مصائب النواصب فى الردّ على نواقض الروافض، الشهيد القاضى السيد نورالدين المرعشى الحسينى التستري (۹۵۶ - ۱۰۱۹ھ). تحقيق قيس العطار، الطبعة الأولى: قم، دليل ما، ۱۳۸۴ش.

۳۳. مستدرکات أعيان الشيعة، سيد حسن أمين. چاپ اول: بيروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۳۶۶ش.

۳۴. ميراث شهاب، سال بيست و دوم، شماره نخست، شماره مسلسل ۸۳، بهار ۱۳۹۵: شرح خطبه الوافية فى شرح الكافية، مير شمس الدين محمّد حسينى جرجانى، به كوشش محمّد على عيوضى.

۳۵. ميراث شهاب، سال بيست و دوم، شماره ۴، شماره مسلسل ۸۶، زمستان ۱۳۹۵، قوام الدين كربالى و سيد شمس الدين جرجانى در مجموعه بلاغى رازى، محمّد على عيوضى.

۳۶. نسخه‌های خطی (نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران). زیر نظر: محمدتقی دانش‌پژوه، ایرج افشار، چاپ اول: تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۴ش.
۳۷. النشر فی قراءات العشر، ابن‌الجزری ۸۳۳ هـ، أشراف: علی محمد الصبّاع، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۳۸. نفائس الفنون فی عرائس العیون، شمس‌الدین محمد بن محمود آملی، به تصحیح و پاورقی: میرزا ابوالحسن شعرانی، چاپ دوم: تهران، انتشارات اسلامیه، ۱۳۸۱ش.
۳۹. یادداشت‌های قزوینی، به کوشش ایرج افشار، تهران، انتشارات دانشگاه تهران. [پایان پیشگفتار گردآورنده ۱۳۳۷ش است].

دوم. چاپ سنگی

۱. تحفه در شرح صرف میر، نورمحمد مدقق لاهوری، به تصحیح و تنقیح محمد الیاس و جمیل أحمد و سعید أحمد، چاپ: دهلی، مطبوعه مجتبائی، ۱۲۷۱هـ [مقارن با ۱۲۳۴ش].
۲. تجوید القرآن، محمد بن علی بن محمد حسینی جرجانی (زنده در ۹۳۵هـ). چاپ: تهران، به خط محمدحسین بن محمدعلی جرفادقانی، کارخانه میرزا حبیب‌الله باسمةچی، دارالطباعة مخصوص همایون، تاریخ انجامه کاتب: ۱۳۱۱هـ [مقارن ۱۲۷۲ش].

سوم. نسخه‌های خطی

۱. مجموعه رسائل قرائت، محمد بن علی بن محمد حسینی جرجانی (زنده در ۹۳۵هـ). نسخه شماره ۷۱۰ کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله مرعشی نجفی رحمته الله.

۲. تحفه در شرح صرف میر، نورمحمد مدقق لاهوری؛ ۱. نسخه شماره ۳۶۷ کتابخانه مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی (ایران - قم)؛ ۲. نسخه شماره ۸۰۰۸ کتابخانه گنج‌بخش - مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (پاکستان - اسلام‌آباد).
۳. مقدمه فی بیان همزة القطع و الوصل و أحكامها و إعرابها، نسخه شماره ۴۷۵ (مجموعه شماره ۹۰) کتابخانه علامه طباطبایی دانشگاه شیراز.
۴. تجوید القرآن، محمد بن علی بن محمد حسینی جرجانی (زنده در ۹۳۵هـ):
 ۱. سومین رساله از مجموعه شماره ۵۲۹ کتابخانه مجلس سنا.
 ۲. سومین رساله از مجموعه ۳۲ نسخ اهدائی امام جمعه خوئی به کتابخانه مجلس شورای ملی.
 ۳. سومین رساله از مجموعه ۵۵۷۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
 ۴. رساله هشتم از مجموعه شماره ۹۹۵۱ کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی رحمته الله.
 ۵. رساله هشتم از مجموعه ۱۶۰۲ همانجا.
 ۶. رساله دوم از مجموعه ۱۲۸۷۲ همانجا.
 ۷. رساله شماره اول از مجموعه ۱۱۸۶۱ همانجا.
 ۸. نسخه شماره ۸۵۵۲ همانجا.
 ۹. رساله شماره اول از مجموعه ۸۷۱۰ همانجا.
 ۱۰. رساله شماره اول از مجموعه ۲۲۲۶ همانجا.